

RAAMATUARVUSTUS

Jesse Paul Lehrke

The Transition to National Armies in the Former Soviet Republics, 1988–2005. London: Routledge, 2013. ISBN: 978-0-415-68836-9, 272 pp

2013. aastal sai Eesti kaitseministeeriumi rahastuse Tartu Ülikooli juhitud projekt „Eesti sõjaajalugu maailma sõjanduse arengute kontekstis”.¹ Projekt kutsuti ellu, et esmakordselt anda ülevaade Eesti kaitseväe taasrajamisest Eesti iseseisvuse taastamise käigus ning Eesti riigikaitse arengust viimasel paaril aastakümnel. Selle pingutuse taustal on mõistlik heita pilk sellele, mida on tehtud meie saatusekaaslaste, teiste endiste liiduvabariikide, relvajõudude ajaloo uurimiseks. Siinne arvustus tutvustab Ameerika poliitikateadlase Jesse Paul Lehrke monograafiat rahvuslike armeede kujunemisest Nõukogude Liidu varemotel. Kuigi Saksamaal Speyeris töötav teadlane keskendub vaid neljale riigile – Venemaale, Armeeniale, Gruusiale ja Ukrainale –, pakub seegi head võrdlusmaterjali Eesti sõjaajaloo käsitlemiseks.

Lehrke eesmärk on uurida ühiskonna ja poliitika mõju relvajõududele transformatsiooni-perioodil – eriti kriisisituatsioonides, kui poliitikud üritavad kasutada armeed sisepoliitiliste probleemide lahendamiseks. Just sellistes konfliktides, väidab Lehrke, ilmutab ennast relvajõudude tõeline karakter ning selgub relvajõudude positsioon Clausewitzi kolmainuse – armee, riik ja ühiskond – muutuvas võrrandis. Lehrke alustab Nõukogude relvajõudude viimase aastakümne uurimisega ning vaatleb seejärel nelja rahvusliku institutsiooni kujunemis- ja arengulugu kuni 2005. aastani.

Raamat on huvitav analüütilise struktuuri poolest, mida on võimalik üle kanda Eesti või ükskõik millise riigi relvajõudude uurimisele. Järgides Kansase Ülikooli poliitikateaduste professori ja Venemaa-eksperdi Dale R. Herspringi soovitusi vältida universaalsusele pürgivaid tsiviil-militaarsuhete teooriaid, juhindub Lehrke empiirilisest uurimismeetodist, et kõikehaaravalt käsitleda sõjaväe üksusi, juhte, organisatsiooni ja institutsiooni. Ardant du Picq’i mõistet ‘armeede organiseerimise teadus’ laenates maalib autor pildi sõdur-kodaniku lõimimisest sõjaväelisesse süsteemi. Kõige madalamal tasemel näeb see ette indiviidi sotsialiseerimist sõjaväeellu grupitasandil,

¹ Siinne raamatuaruustus on valminud projekti „Eesti sõjaajalugu maailma sõjanduse arengute kontekstis” (LFLAJ13086) raames.

mille eesmärk on kujundada jagatud identiteediga ühtne *üksus*. Üksuse efektiivseks toimimiseks sõjalises struktuuris on omakorda vaja *juhte*, kes moodustavad Lehrke käsitluses teise tasandi. Sõnakuuleliku sõjaväe ülesehitamiseks on vaja veel kahte tasandit – *organisatsiooni* ja *institutsiooni*. Organisatsioon pakub mitte ainult toitu ja peavarju, vaid peab kindlustama ka indiviidide ja üksuste efektiivse lõimumise. Organisatsioonid sulavad ühte institutsioonides, mis on harilikult seotud riigi-ideoloogiaga. See omakorda annab sõdurielule mõtte ja sihi. Tulemuseks peaks olema relvajõudude lojaalsus riigile, mis tagab viimasele jõukasutamise monopoli. Armeed võiks olla ühiskonnast piisavalt eraldatud, et vajadusel olla valmis eirama ühiskonna moraalinorme (riigi nimel tapma). Samal ajal peab sõdur tundma end sellisama ühiskonna liikmena, et temas säiliks soov ühiskonna kaitseks välja astuda. Täpset tasakaalu isolatsiooni ja integratsiooni vahel on Lehrke sõnul keeruline saavutada.

Tuvastamaks Nõukogude relvajõudude positsiooni riigi ja ühiskonna suhtes, uurib Lehrke kolme juhtumit, mil relvajõudusid kasutati sisepoliitiliste probleemide lahendamiseks. 1989. aasta Tbilisi ning 1990. aasta Bakuu sündmusi kõrvale jättes vaadeldakse siinkohal Lehrke käsitlust Vilniuse sündmustest 1991. aasta jaanuaris, mis puudutasid Eestit kõige otsesemalt. Gorbatšov kasutas Leedu probleemi lahendamiseks 76. Pihkva õhuründediviisi, mida oli kasutatud 1990. aastal ka Bakuus. Väidetavalt ajateenitusest kõrvalehoidjaid püüdma tulnud ligi 1000 diviisi sõdurit hakkasid Leetu saabuma 8. jaanuaril. Samal päeval oli peaminister Kazimiera Prunskiene poliitiliste probleemide tõttu sunnitud tagasi astuma ning algasid Moskva-meelse organisatsiooni *Edinstvo* juhitud protestimiitingud parlamendihoone ümber. Kremlile meenus olukord sündmusi Bakuus, kus Nõukogude interventsioon oli õnnestunud tänu aktiivsele vähemusele (armeenlased) ja valitsuskoalitsiooni lõhenemisele. Siinkohal ei olnud siiski tegu sündmuste juhusliku kokkulangemisega: see oli vandenõu Leedu valitsuse kukutamiseks ja augustiputši ettevalmistamiseks. Juba 1990. aasta märtsis oli maavägede ülemjuhataja kindral Valentin Verennikov teinud poliitbüroole ettekande, milles kaalus kahe rügemendi siirmist ja riigipööret. Kuigi lõplikult midagi tõestada on keeruline, oli Gorbatšov kahtlemata *coup d'état* ettevalmistamisega seotud.

Riigipöörde kattevarjuks kutsusid KGB esimees Vladimir Krjutškov, kaitseminister kindral Dmitri Jazov, siseminister Boris Bugo ja Gorbatšovi staabiülem Valeri Boldin – kõik hiljem seotud putsiga – ellu fiktiivse Leedu rahvusliku päästekomitee. Vilniuses olid kohal ka siseministeeriumile alluvad OMON-i üksused ehk mustad baretid. 8. ja 10. jaanuari vahel saadeti

tandrilis lisaks 150-meheline KGB eriüksus Alfa, mis oli kuulsust kogunud 1979. aastal Afganistanis Tajbergi palee ründamise ja president Hafizullah Amini tapmisega (hiljem paistis üksus silma Nord-Osti ja Beslani kriisides ning Tšetšeenia sõdades massiliste seaduseväliste roimadega). Tõenäoliselt osales Leedu-operatsioonis kokku 1700 kuni 2000 Nõukogude eliitväelast. Kuid oluline oli, et kohalik üksus, regulaararmee Vilniuse diviis, püsis kasarmutes ning tema lojaalsus Moskvale oli kaheldav. Samuti jäi kõrvale Kaunases paiknenud 7. Tšerkassi kaardiväe õhudessantdiviis.

Operatsioon algas 11. jaanuaril Leedu kaitseministeeriumi hõivamisega. Kasutati tulirelvi ja pisargaasi. Järgmisel päeval hõivati politseiakadeemia ning teised asutused, mis olid võimelised relvastatud vastupanuks. Kahesaja sõduri, kolme rasketanki ning viie kergetanki toel hõivati ka ajakirjandusmaja. Ühes rongi- ja lennuliikluse sulgemisega püüti seega Leedut täielikult välismaailmast isoleerida.

Lehrke sõnul andsid ettevalmistavad tegevused ja harjutused sõduritele piisavalt aega keskkonna ja vastase tundmaõppimiseks. Samas ei olnud neil võimalust kohalikega sõbrunemiseks ja vennastumiseks. Teletorni vallutamine oli aga algusest peale operatsiooni põhieesmärk. Üksused pidid operatsiooniliselt alluma Alfa-grupile. Kohapealne taktikaline juht oli kindral Vladislav Atšalov, linnas olid ka kindralid Varennikov ning Balti sõjaväeringkonna esindaja kindral-major Viktor Ovtšarov. Teletorni juurde oli esimeste Nõukogude üksuste saabumise ajaks jõudnud koguneda üle tuhande inimese, mida objekti kaitsmiseks oli kaugelt liiga vähe. Rünnak algas soomustransportööride ning 72 lahingutanki toetusel 14. jaanuaril kell 01.30. Pärast valjuhääldist kõlanud hoiatusi tulistasid sõjaväelased hoiatuslaske õhku ja maha, kuid siis pöörasid püssitorud protestijate poole. Esialgu kasutati paupadruneid, seejärel aga lahingumooni. Peale selle, et rahva suunas avati tuli, peksti inimesi ka püssipäradega.

Vastupanu oli pigem passiivne kui aktiivne. Sõidukite lähenemist püüti takistada inimketiga, mis mõnikord õnnestus, kuid mitmel juhul tõi kaasa surma roomikute all. 80–90 minutit kestnud lahing jättis kolmteist inimest surnuna ning kuussada haavatuna maha. Viimastest 144 vajas haiglaravi. Umbes viiskümmend viis haavatut kannatas kuulihaavade käes, üheteistkümmel olid põletushaavad. Vaid üks ründaja sai surma. Ei ole teada, kas teda tabas protestijate või sõbralik kuul. Kuulujuttude järgi keeldus hukkunu tulistamast tsiviilelanikke, mistõttu teda tulistati. Seda võib tõlgendada märgina sõjaväe ja Gorbatšovi režiimi vahelisest usaldamatusest, ehkki kindlat tõestusmaterjali selle kohta ei ole. Umbusku süvendas keskvõimule

juba tavaks saanud viis ennast juhtunust distantseerida ning jätta kogu süü kohalike väepealike ja sõdurite kanda.

Milliseid järeldusi võib Vilniuse sündmustest teha? Lehrke märgib, et režiim püüdis relvajõudusid hirmutada, kasutades sama mustrit nagu Tbilisi ja Bakuu sündmuste puhulgi: rõhuti ähvardavale kodusõja ohule, mis ei jätaks puudutamata ka armeed ennast. Sõdurite ja ohvitseride meelsuse vormimiseks esitati opositsiooni kui kaose-jõudu. Lisaks püüti interventsiooni õigustada vajadusega kaitsta Nõukogude kodanikke ja kogukondi, millel Leedu puhul ei olnud mingit alust. Režiimi jaoks kujutas probleemi protestijate rahumeelne käitumine, naiste, vanurite ja laste viibimine sündmuskohal, mis lükkas ümber režiimi propaganda, nagu oleks tegu äärmiselt ohtliku antisotsiaalse elemendiga. Ebakõla propaganda ja reaalsuse vahel võis tagantjärele põhjustada režiimi legitiimsuse langust.

Propaganda puudujääke korvas läbimõeldud operatsiooni planeerimine. Reeglina kasutati üksusi väljastpoolt konfliktipiirkonda. Neil polnud aega kohapealse olukorraga tutvuda ega kohalikega suhteid luua. Kuigi ka piirkonnas paiknevate väeosade isikkoosseis oli kohalikest reeglina etniliselt erinev, neid operatsioonidesse ei kaasatud. Eelistati eliitüksusi, kes olid poliitiliselt usaldusväärsed ning allusid keskväejuhatusele vahetumalt kui regulaarväeüksused. Ainukeste kõrge mobiilsusega üksustena olid nad režiimi jaoks peaaegu ainukeseks reaalset kasutatavaks võimeks. Nõukogude praktikas oli tavapärase eri liiki vägede kasutamine, mis andis operatsiooni juhi käsutusse rikkaliku väevõimete paketi. Operatsioonis osalevad eri organisatsioonid kontrollisid üksteise lojaalsust, samuti kippus hajuma vastutus, mis kokkuvõttes muutis vägivalda eskaleerumise tõenäolisemaks.

Operatsioone iseloomustas täpne juhendumine eelantud käsust ning madal kohanemisvõime. Politseilist tegevust viidi ellu sõjaliste meetoditega, mis tõi kaasa liiga kiire tempo ning ebaproportsionaalse jõu kasutamise. Protestijatele ei antud isegi võimalust põgeneda, neid tulistati selga. Regulaarvägedele, eriti eliitväelastele, ei meeldi üldiselt osaleda politseilises tegevuses tsiviilelanike vastu – seda Nõukogude kogemus ka kinnitas. Vilniuse teletorni rünnanud Alfa-grupp keeldus kuhjunud pahameele tõttu ründamast Valget Maja Moskvas kaheksa kuud hiljem – see otsustas augustiputši tulemuse.

Kokkuvõtteks nendib Lehrke, et Tbilisi, Bakuu ja Vilniuse sündmused ei näidanud mitte Nõukogude relvajõudude valmisolekut ühiskonna represseerimiseks, vaid üksnes seda, et režiimil õnnestus lühiajaliselt sõdureid ja ohvitseride propagandaga manipuleerida. Kui relvajõud avastasid, et neid on segatud poliitilistesse mängudesse, taandusid nad poliitikast sootuks. Nõukogude Liidu lagunemine iseenesest ei toonud veel kaasa relvajõudude lagunemist.

Pigem vastupidi: keskse juhtimise säilimine oli ülioluline tegur, mis hoidis Nõukogude Liitu tervikuna verisesse kodusõtta sukeldumast.

Lõviosa Nõukogude Liidu relvajõududest muundus Vene Föderatsiooni relvajõududeks, kuid Vene armee ei jäänud sellegipoolest kõige nõukogulikumaks. Relvajõudude lagunemine oli kõige ulatuslikum just Venemaal, kus ajavahemikku 1994–1998 loetakse sõjaväe peaaegu täieliku kokkuvarisemise perioodiks. President Boris Jeltsin ei olnud huvitatud tugevast sõjaväest kui võimalikust võimukonkurendist. Vene relvajõudude edukäik algas Vladimir Putini ajal. Siin on kandev osa Vene natsionalismil, mis riigiideoloogiaks tõustes on kujundanud armee tunduvalt ühtsemaks ja võitlusvõimelisemaks. Armeenia ei saanud Nõukogude Liidult päranduseks ühtki terviklikku sõjalist struktuuri, küll aga hulga isikkoosseisu – sõdureid ja ohvitseri. Võib-olla just vana nõukoguliku juhtimisstruktuuri puudumise tõttu õnnestus Armeenial üles ehitada sõjaliselt efektiivne armee, mis oli pealegi hästi integreeritud ühiskonda ning lojaalne riigile. Gruusias seevastu oli relvajõudude keskse juhtimise lagunemine peaaegu täielik. Alles rooside revolutsiooni järel suutis keskvõim ühendada erinevad üksused ühtse Gruusia riigi idee abil. NATO mõju ning Lääne normide levik relvajõududes aitas kaasa sellele, et armee vandus tervikuna lojaalsust just läänemeelsele opositsioonile.

Keskpikas perspektiivis jäi kõige nõukogulikumaks Ukraina armee, kus institutsiooniline ühtsus saavutati üksuste ja organisatsioonide drastilise vähendamisega. Tegu oli pikaajalise ja valuliku protsessiga. Relvajõudude ühtsust vähendas Leonid Kutšma režiimi enda sisemine lõhestatus, kuid oranž revolutsioon tõestas, et ka kõige isoleeritumad ning režiimitruumad üksused ei olnud kriisisituatsioonis valmis riskima kodusõjaga. Lehrke teos on kirjutatud vahetult enne 2014. aasta sündmusi, mistõttu järeldused on nüüdseks vananenud. Siiski on huvitav autori arvamus, et Viktor Janukovitši valitsemisaeg ei ole pöördumatult kahjustanud Ukraina sõjalisi institutsioone. Lehrke ennustus, et opositsioon ei suuda end mobiliseerida ning sõjaväge oma poolele võita, on aga nüüdseks ümber lükatud. Krimmi annekteerimine ja sõda Donbassis on seadnud kahtluse alla Lehrke väite, et Ukraina relvajõudude areng on kõigist Nõukogude Liidu endistest liiduvabariikidest, Balti riigid välja arvatud, olnud kõige stabiilsem.

Kui lisaks puudulikele oraaklivõimetele autorile veel midagi ette heita on, siis selleks on üksnes inglisekeelsete allikate ja kirjanduse kasutamine. Postkommunistliku ruumi uurimisel on vene keele mittetundmine suureks puuduseks, kuid antud teose väärtuseks ei olegi uute allikate käibe toomine või uute faktide välja selgitamine. Jesse Lehrke tugevuseks on terviklik analüütiline käsitus: Nõukogude Liidu pärandi analüüs ja nelja endise liiduvabariigi

rahvusliku riigikaitse arengu uurimine segastel 1990. aastatel ning uue aastatuhande alguses. Raamat on kasulik Eesti ja Eesti lähipiirkonna ajaloo uurimisel, seda eeskätt armee, ühiskonna ja riigi vahekordade selgitamiseks Eesti taasiseseisvumise protsessis. Siit leiab ka inspiratsiooni ja eeskju uurimaks, kuidas on Eesti oma iseseisvat kaitsevõimet üles ehitades kasutanud ja toime tulnud Nõukogude pärandiga oma relvajõududes.

KAAREL PIIRIMÄE, PhD (ajalugu),
KVÜÕA strateegia ja sõjaajaloo õppetooli professor